

## **IV. ПРОБЛЕМИ БІБЛІОГРАФІЇ ТА ІНФОРМАТИКИ**

Ісаєвич Я.Д.

### **УКРАЇНОЗНАВСТВО: ПРОБЛЕМИ БІБЛІОГРАФІЇ ТА ІНФОРМАТИКИ**

Не треба доводити, наскільки важливим завданням вчених-гуманитаріїв є докорінне підвищення наукового рівня досліджень, присвячених історії і культурі українського народу, політичному та економічному розвитку Української держави. Виконання цього завдання неможливе без вдосконалення бібліографічного та інформаційного обслуговування наукових установ. Адже тільки максимально повне використання джерел і літератури може забезпечити надійність висновкам та узагальненням науковців.

Для установ НАН України одним з почесних завдань є створення сучасної системи інформаційного забезпечення українознавчих студій. При цьому, використовуючи найновіші досягнення сучасної інформатики, необхідно враховувати і досвід попередніх поколінь бібліотекарів й бібліографів. Маючи це на увазі, нагадаємо хоча б коротко основні етапи розвитку української бібліографії взагалі і бібліографії українознавства зокрема. Зазначимо, що названі поняття далеко не тотожні. Українська бібліографія охоплює всі види бібліографічної діяльності, які ведуться в Україні або стосуються України, отже, включає як складову частину створення українського бібліографічного репертуару (національної бібліографії України). Під бібліографією українознавства розумітимемо тут бібліографію джерел і літератури, що стосуються України насамперед з точки зору гуманітарних наук. У такому сенсі бібліографія українознавства в багатьох відношеннях перекривається з національною бібліографією України. Остання, якщо прийняти найповніше і найпоширеніше тлумачення цього поняття, охоплює всі видання, надруковані в Україні в її історичних і сучасних межах, друки українською мовою і українських авторів незалежно від місця видання, і друки, що стосуються України і українців, також незалежно від місця видання. Серед усіх цих категорій видань досить істотну частину становлять джерела й дослідження з суто українознавчих дисциплін. Крім того, до предмету україністичних студій належать і видання з усіх інших ділянок. Так, усі друки в їх сукупності є матеріалом для аналізу історії видавничого руху і друкарства. Книги з конкретних питань

окремих наук — матеріал для студіювання наукового життя в цілому й історії розвитку окремих галузей знання. Отже, цілком зрозуміло, що бібліографія українознавства можлива тільки в найтіснішому зв'язку з національною бібліографією України і, залишаючись її складовою частиною, включає і такі аспекти як засади складання, обсяг і характер національної бібліографії.

Як відомо, бібліографія зародилася в Україні ще в середньовіччі. Проте лише в ХІХ — на початку ХХ ст. з'явилися праці, які можна кваліфікувати як складові частини національної бібліографії. Найважливіші серед них — описи українських стародруків Михайла Максимовича і Дениса Зубрицького, бібліографії творів українського красномовства Михайла Комарова і Дмитра Дорошенка, бібліографічні покажчики друкованих праць українських галицьких авторів Івана Левицького. Цілеспрямованими розробками з бібліографії основних галузей українознавства були "Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях" Олександра Лазаревського (1853) і його ж "Указатель источников для изучения Малороссийского края" (1858), "Указатель источников для ознакомления с Южной Русью" Дмитра Дорошенка (1904). Першою установою, яка поставила завдання координувати зусилля науковців у ділянці української та українознавчої бібліографії, було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, в складі якого з 1909 р. діяла Бібліографічна комісія. Навколо неї згуртувалися такі визначні бібліографи як Іван Левицький, Іван Калинович, Володимир Дорошенко. Роботи українських бібліографів були підпорядковані не тільки практичним цілям, а й стали внеском у справу національного самоусвідомлення: бібліографія служила збиранню української спадщини, відмежуванню її від культурних надбань тих держав і народів, які цю спадщину експропріювали, користуючись "правом" сильнішого. Бібліографічна реєстрація суто українських досягнень мала будити почуття національної гідності і цим протидіяти денаціоналізації.

Оскільки українці на своїй землі залишалися на правах національної меншості, яка мусила відстоювати навіть право на своє існування як окремого народу, українська культура усвідомлювалася, передусім, як культура етнічна, а поширене на Заході поняття нації як політичної спільноти спершу не мало шансу на утвердження. Відповідно до цього й до національної бібліографії зараховували найчастіше лише документи україномовні або пов'язані з українцями в етнічному сенсі. Щойно після відновлення Української держави, 1 липня 1918 р. створено Управління ви-

давництв, на яке серед інших було покладено обов'язок загальної реєстрації друкованої продукції. Законом від 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки створила Головну книжкову палату, яка мала здійснювати зберігання, реєстрацію і бібліографічний опис усіх нововидаваних в Україні друків. Книжкова палата дожила до наших днів, хоча за останні десятиріччя її програма була зведена до мінімуму. Досить сказати, що донедавна не реєструвалися релігійні друки, ще й зараз ігноруються видання, віднесені на підставі цілком необґрунтованих критеріїв до "неформальних".

20-ті роки були періодом розквіту українського книгознавства в самій Україні і поза її межами. Український науковий інститут книгознавства під керівництвом Юрія Меженка виходив на передові позиції в ділянці бібліологічної науки, періодко випереджаючи теоретичний рівень книгознавців Західної Європи й Америки. Це сприяло й високому рівневі бібліографічних праць, в тому числі і в царині українознавства. Проте тотальний наступ на українську культуру в підсоветській Україні в 30-х рр. і пізніше фатально позначився й на стані бібліографії. Багато бібліографів загинуло, а такі визначні фахівці як той же Меженко, Сергій Маслов чи Федір Максименко, надовго замовкли. "Відлиги" в роки війни та відразу після неї, а також на зламі 50—60-х рр. були дуже обмеженими. Також і в ділянці бібліографії далі нав'язувалися засади "партійності" і "класового підходу", що на практиці зводилося до заборони згадувати все, що кваліфікувалось як "антирадянське" чи навіть просто "аполітичне" або незгідне з офіційними доктринами. Не треба згадувати, що під забороною опинилися не тільки праці "репресованих" (цим еufемізмом і тепер називають замордованих або безпідставно ув'язнених) авторів та емігрантів, але дуже часто також праці дітей і далеких родичів "неблагонадійних" осіб. Враховуючи це, маємо схилитися перед мужністю і принциповістю тих бібліографів, які свідомо йшли на ризик, намагаючись при кожній можливості "протягнути" в друк тих осіб, яких режимні офіціози та їх кар'єристичні підлабузники прагнули зіпхнути до розряду "реакційних", а тому приречених на забуття.

Тодішній політиці була ворожа справжня бібліографія, орієнтована на повноту відображення матеріалу в загальних реєстраційних працях або на об'єктивність критеріїв його відбору в працях, спеціалізованих за певною ознакою.

Протягом деякого часу ті бібліографічні покажчики, які друкувалися в офіційних виданнях, могли, при добрій волі авторів,

залишатися базою відносної об'єктивності. Адже в бібліографічних покажчиках цитати з "класиків марксизму" і партійних директив мали включатись тільки у передмови, а основна частина бібліографій була від них вільною. З деяких тем, які здавалися далекими від гострих політичних сюжетів, допускалася і повнота відбору матеріалів. Саме тому відносно багато здібних науковців, душа яких не лежала до тенденційного коментаторства, ставали бібліографами. Ними було складено ґрунтовні покажчики творів деяких письменників, кваліфіковані бібліографії в галузі лінгвістики, краєзнавства, окремих ділянок літературознавства, ряд бібліографій другого ступеня [1]. Заслугою харківського вченого Ігоря Корнейчика стало написання першої узагальнюючої праці з історії бібліографії в Україні. В час, коли саме слово "українознавство" вважалося майже крамольним, він об'єктивно розповів про "перші кроки у розвитку бібліографії українознавчої літератури та поточної національної бібліографії" [2].

На якомусь етапі здавалося, що в українознавчій бібліографії стає можливою сумлінна наукова праця, хоч, розуміється, лише у вибраних ділянках. Втім, це не тривало довго. У 1971–1972 рр. за прямою вказівкою КДБ або партійних органів були заборонені вже надруковані бібліографічні покажчики "радянського карпатознавства" (упорядник Яків Прилипка), персоналія Лесі Українки (М.Булавицька і М.Мороз), видання Академії наук України з суспільствознавства (за редакцією М.Онопрієнка) та інші. Ряд бібліографів були звільнені з роботи. Інколи підставою для цього було включення до бібліографічного реєстру праць авторів, про арешт яких вони не знали і не могли знати, якщо не слухали заборонених закордонних радіопересилань. За розпорядженням одного із секретарів львівського обкому партії було знято із загальнодоступних фондів і позначено грифом "для службового користування" покажчик "Наукові праці співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР" (упорядники В.Гавриленко, О.Кізлик, С.Мовчан; Львів, 1970) офіційно за те тільки, що там було названо дві статті О.Карпенка, в яких робилася дуже обережна спроба позитивно оцінити повалення монархічної влади в Галичині у листопаді 1918 р., неофіційно – за опублікування списків праць Я.Дашкевича, в тому числі надрукованих за кордоном. У замовленому видавництвом платному відгуку про рукопис бібліографічного покажчика Ф.Максименка "Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800)" рецензент-науковець хвалив автора за включення до реєстру православних видань, але вимагав усунути з книжки

літургичні друки греко-католицької церкви, "бо вона відіграла реакційну роль". Не дивно, що чим далі, тим більш вибірковими і «причесаними» ставали покажчики. Особливо це стосується краєзнавчих бібліографій обласних бібліотек України. Втім, навіть таке заслужене видавництво як "УРЕ" у пристатейних бібліографіях подавало і подає літературу лише російською (часто на першому місці) і українською мовами, виправдовуючись тим, що поліграфістам не дуже зручно друкувати латинським шрифтом. Отже, робляться начебто поступки з технічних причин, а тим часом українські енциклопедії перетворюються у провінційні видання, в яких ігноруються досягнення світової культури. У той же час у російських енциклопедичних довідниках навіть у найгірші часи популяризувалися іноземні видання, в тому числі навіть з тих країн, які тоді називали капіталістичними. Ще один спосіб принизити українську культуру, перетворити її в сурогат, не здатний витримувати змагання із російськомовною імперською культурою!

Цензурних обмежень не зазнавали українські бібліографи, які опинилися на Заході. Їм доводилось, однак, займатися збором коштів на ведення наукових українознавчих праць, в тому числі й бібліографічних. У США, Канаді, Чехо-Словаччині та деяких інших країнах було видано ряд ґрунтовних українознавчих бібліографічних праць. Особливо цінним доповненням до друківаних в Україні бібліографічних джерел є пристатейні бібліографії у виданій за редакцією В.Кубійовича "Енциклопедії українознавства" та англomовних енциклопедіях "Ukraine: A Concise Encyclopedia" і "Encyclopedia of Ukraine". Нові обрії відкривала унікальна в той час за темою праця Євгена-Юліяна Пеленського "Ucrainica в західноєвропейських мовах: Вибрана бібліографія" (видана у важкі післявоєнні роки як 158-й том "Записок Наукового товариства ім. Шевченка", Мюнхен, 1948). Поточна бібліографія українознавчих та україністичних видань діаспори була опублікована лише стосовно видань одного року. Це "Річник української бібліографії 1957", укладений Осипом Данком та Мирославом Лабунькою. Останнім часом серію цінних праць з бібліографії українознавства, в тому числі передруків рідкісних видань з України, випустив у світ Канадський інститут українських студій. Виявом високого розуміння значення бібліографії для розвитку національної культури було встановлення п. Миколою Ценком премії ім. Ценків за кращий рукопис бібліографічної праці. На жаль, українські видання поки що недостатньо відображені у великих міжнародних бібліографічних серіях, таких як "Index citationum", "MLA Bibliography" та інші. Ос-

таним часом в Україну відкрився доступ діаспорним виданням, однак відсутність бібліографій з багатьох ділянок українознавства спричиняється до того, що деякі цінні праці й тепер невідомі основній масі потенційних читачів.

В Україні цінні бібліографічні праці видають Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, Національна парламентська бібліотека (колишня Республіканська), Державна історична бібліотека України, ряд обласних бібліотек, однак часто нема належної координації між виконавцями, нерідко до великих колективних проектів не залучаються фахівці з відповідних галузей.

Окремої розмови заслуговує проблема комп'ютеризації інформаційної діяльності в галузі українознавства. Тут відставання було надзвичайно великим, тому слід особливо привітати зрушення в цій справі. Для лінгвістичних студій має велике значення діяльність Машинного фонду української мови. Міжнародна асоціація україністів координує праці над складанням комп'ютерного банку інформації про наукові установи і друковану літературу з проблем українознавства [3]. Деякі з великих бібліотек України почали складання комп'ютерних читацьких каталогів, у ЦНБ ім. Вернадського застосовуються комп'ютери і для складання першої частини українського бібліографічного репертуару. Складання банків даних з окремих часткових проблем українознавства ведеться в різних наукових установах. Зокрема, значні досягнення мають у цій справі Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського НАН України та Інститут рукописів, який діє при цій бібліотеці.

Особливого схвалення заслуговує праця над складанням комп'ютерної бази даних для Українського біографічного словника. Така база, як і сам словник, конче потрібна не тільки дослідникам-гуманітаріям, політикам і державним діячам, журналістам, але й вченим, що працюють в усіх без винятку галузях знань. Біобібліографічний словник — одне з тих видань, які засвідчують певний рівень національної культури, сприяють її міжнародному престижеві. Тому праця над його укладанням має не тільки наукове, але й загальнокультурне значення.

Науковці-гуманітарії України налагоджують ділову співпрацю з вченими, які розробляють теоретичні й практичні аспекти інформатики. Є всі підстави сподіватися, що ця співпраця допоможе створити сучасну систему бібліографічно-інформаційного забезпечення українознавчих досліджень.

1. Особливо слід відзначити показчик: Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР/ Укл. Р.Кац та Ф.Максименко; Ред. Ф.Максименко.— К., Державна історична бібліотека УРСР, 1960. Правда, було надруковано лише 150 примірників та ще й з позначкою "для службового користування".

2. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії.— Х., 1971.— С.117.

3. Бібліографія українознавства: Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації українців.— 1992.— Вип.1; 1994.— Вип.2.

**Шостак В.О., Чишко В.С.**

## **ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОГРАМНО-КОМП'ЮТЕРНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА**

### **1. Вступ.**

З самого початку формування концептуальних засад створення "Українського біографічного словника" (УБС) передбачалося широке використання новітніх інформаційних технологій. Відповідно до цього бачення була розроблена "Концепція програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання Українського біографічного словника"[1], в якій викладено мету, завдання та методологічні засади запланованих розробок, а також наведено перелік основних етапів виконання проекту та необхідних для цього засобів.

Одним з головних завдань визначено необхідність започаткування комп'ютерного банку даних (КБНД) УБС [2], який з часом міг би перетворитися у банк знань, а пізніше — в експертну систему загальнонаціонального значення. Така постановка питання передбачає, по-перше, досягнення раціонального введення та виведення на різні носії біографічної та іншої (фактографічної, бібліографічної, графічної, звукової і т.п.) інформації, в тому числі — й виготовлення оригінал-макетів видань різних типів (словникових, енциклопедичних, тематичних та ін.), а по-друге — забезпечення можливості проведення системних біографічних досліджень на базі біографічної інформації.

На жаль, в Україні поки що майже відсутні такі розробки програмно-комп'ютерного забезпечення (ПКЗ), які були б безпосередньо пов'язані з виданням саме біографічних матеріалів. Тому у цій статті коротко розглянуто приклади споріднених розробок, досвід яких, напевно, варто врахувати при створенні УБС. Крім